# TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL DEVİNGENLİK*

Gürel Tüzün**

## 1. Giriş

Toplumsal devingenlik (*social mobility*) konusundaki çalışmaların toplumbilim yazınında önemli bir yer tutmasına karşılık, ülkemizdeki toplumbilimcilerin bu konuya gereken önemi verdikleri söylenemez. Belirli bir toplumsal grubu ya da yöreyi kapsayan araştırmalarda toplumsal devingenliğe ayrılan ve çoğunlukla birkaç sayfadan oluşan alt-bölümler dışında, özellikle Türkiye bütününde toplumsal devingenlik konusunda yapılmış çalışma yok denecek kadar azdır. Oysa, var olan verilerden ve başka konularda yapılmış çalışmaların bulgularından yararlanarak, bu konuda belli gözlemlerde bulunma, sonuçlara ulaşma olanağı bulunmaktadır. Bu yazıda, Türkiye'deki toplumsal devingenlik konusunu esas olarak makro düzeyde ve büyük ölçüde daha önce yapılmış ve çoğu yayınlanmış araştırmaların bulgularından yararlanarak ele alacağız. Amacımız, toplumsal devingenlik ve buradan giderek Türkiye'deki toplumsal yapının esnekliği ve açıklığı konusunda belirli gözlemler yapmak, bazı hipotezler üretmek ve böylece yukarda değinilen eksikliğin giderilmesine küçük de olsa bir katkıda bulunmaktır.

## 2. Kimi Tanım, Kavram ve Yöntemler

Toplumsal devingenliği, *kişi ya da grupların hiyerarşik toplumsal yapı içindeki bir konumdan diğerine geçişleri* olarak tanımlayacağız.[1] Burada sözü edilen toplumsal konumlar farklı biçimlerde ve farklı ölçütlere göre tanımlanabildiğinden, meslekler, işler, sınıflar arasında devingenlikten söz edebiliriz. Ayrıca, kişinin toplumsal konumunun, örneğin, babasınınki ile karşılaştırılmasına dayanan, kuşaklararası (*intergenerational*) ve kişinin yaşamı boyunca geçirdiği devingenliği içeren kuşak-içi (*intragenerational*) devingenlik incelenebilir. Ya da söz konusu devingenliğin hiyerarşik bir yapı içinde yer aldığını göz

---

* Türkiye'de toplumsal hareketliliği ele alan bu çalışma ilk kez 1981 yılında "Social Mobility in Turkey" başlığı altında, Berlin'de düzenlenen "Conference on History and Society in Turkey" toplantısında sunuldu. Daha sonra yeni verileri de dikkate alan, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş Türkçe makale, "Türkiye'de Toplumsal Devingenlik" başlığıyla 1982 yılında *Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan* (İstanbul, s. 173-207) kitabında yayımlandı. Yaklaşık 40 yıllık bir geçmişi olan bu çalışmayı paylaşmamın nedeni, o yıllarda mevcut verilere dayalı analizlerin aradan geçen süredeki gelişmeler ışığında değerlendirilmesinin ilginç sonuçlar vereceğini düşünmem. O dönemde gözlemlenen toplumsal hareketlilik kalıplarının süreç içinde değişikliğe uğrayıp uğramadığının, uğradıysa da süreçteki dönüm noktalarının ve etkili olan dinamiklerin belirlenmesinin toplumsal yapı araştırmaları bakımından önem taşıyacağı kanısındayım.

** ODTÜ Ekonomi Bölümü öğretim Üyesi.

[1] Toplumbilim yazınında pek çok tanım görülmektedir. Örneğin, Thielbar ve Friedman (1972)'a göre, "toplumsal devingenlik bireyin güç, ayrıcalık ve saygınlık kazanması ya da yitirmesi diye tanımlanabilir'' (s. 539). Toplumsal devingenliği, "toplumsal yer ve konum değiştirme" olarak tanımlayan Moore (1966)'a göre bu kavram yer, statü, sektör, endüstri, "yatay" meslek ve işveren değiştirmeyi içermektedir (s. 195). Bizim kullandığımız tanım ise Lipset ve Bendix (1959)'in tanımına benzemektedir: "Toplumsal devingenlik, bireylerin toplum içinde, toplumca belirli hiyerarşik değerler verilen bir konumdan diğerine geçiş sürecidir" (s. 1-2).

önünde tutarak, yatay ve dikey devingenlik kavramları kullanılabilir.[2]

Toplumsal devingenliğin bir diğer sınıflaması ise kaynaklandığı süreçlerle ilgilidir. Söz konusu süreçlerden birincisi ekonomideki yapı değişikliğidir. Bu yapısal değişikliğe, özellikle sanayileşmeye ve kentleşmeye koşut olarak farklı meslekten kişilere olan talep farklı biçimde değişmekte, kimi meslek sahipleri için iş olanakları artarken diğerleri için daralmaktadır.[3] Örneğin, çiftçilerin oranı azalırken sanayiye ilişkin meslek sahiplerinin oranının artması böyle bir yapısal değişmenin sonucudur. Benzer bir biçimde, kapitalistleşme sürecinin bir parçası olarak, küçük üreticilik özellikle tarımda gerilerken, işçilerin oranı artacaktır. Toplumsal devingenliğin yapısal değişmeden kaynaklanan bu bölümüne *yapısal devingenlik* adı verilmektedir.[4] Kişilerin, kendi yetenek ve becerileri nedeniyle, yapısal değişmeden bağımsız olarak, hiyerarşik yapı içindeki konum değiştirmeleri ise *saf* (*pure*) *devingenlik* ya da *değişim devingenliği* (*exchange mobility*) diye adlandırılmaktadır.[5]

Bu sınıflama, devingenliğin ölçülmesinde de kullanılmaktadır. Burada kullanacağımız ölçüm yöntemini ilk kez öneren Rogoff-Ramsoy (1966), *toplam devingenliği (katkılı devingenlik haddi)* ikiye ayırmakta ve yapısal devingenliği *net devingenlik haddi,* saf devingenliği ise *değişim devingenliği haddi* ile ölçmektedir.[6] İleride kullanacağımız bu ölçme yöntemini basit bir örnekle açıklayalım.

ÇİZELGE 1

| Babasının Mesleği | Kişinin Kendi Mesleği 1 | 2 | Sıra Toplamı |
|---|---|---|---|
| 1 | 160 | 40 | 200 |
| 2 | 80 | 80 | 160 |
| Sütun Toplamı | 240 | 120 | 360 |

İki meslek olduğunu ve kişilerin ve babalarının meslekler arasındaki dağılımının Çizelge l'deki gibi olduğunu varsayalım. Bu çizelgede çocukların % 33,3'ünün (120/360) babalarından farklı bir meslek tuttuğu görülmektedir. Bu bize *kuşaklararası toplam* ya da *katkılı devingenlik haddini* vermektedir.[7] Öte yanda, babalar arasında birinci meslek sahiplerinin oranı % 55,6 (200/360) iken, bu oran çocuklarda % 66,7'ye (240/360) yükselmekte; buna karşılık, ikinci meslek sahiplerinin babalar içinde % 44,4 olan oranı çocuklarda % 33,3'e düşmektedir. Bu durum, yapısal değişme sonucu birinci mesleğin göreli

---

2 Sjoberg (1966)'e göre, "kırdan kente göç toplumsal devingenliğin bir boyutunu oluşturur. Bu göç en azından bir yatay devingenlik biçimidir ve pek çok tür dikey devingenliğin önkoşuludur" (s. 236). Bugüne değin oldukça ayrıntılı bir biçimde incelenmiş olan Türkiye'de iç göçler sorunu bu yazının kapsamı dışında tutulmuştur.

3 Brown (1977: 195). Bu konuda ayrıca bkz. Moore (1966).

4 Aral (1980: 481) ve Rogoff-Ramsoy (1966).

5 Aral (1980: 481). Brown (1977: 195) bu tür devingenliği "ayırım öğesi" (*sorting factor*) diye adlandırmaktadır.

6 Diğer ölçme yöntemleri için bkz. Boudon (1973) ve Brown (1977).

7 Rogoff-Ramsoy (1966: 228). Bu ölçme yöntemiyle ilgili sorunlar konusunda bkz. Boudon (1973: 16-17).

ağırlığı artarken ikincininkinin azalması biçiminde yorumlanmaktadır. Rogoff-Ramsoy (1966) yapısal devingenliği *benzemezlik endeksi* (*dissimilarity index*) ya da *net devingenlik haddi* ile ölçmektedir. Bu, çocukların meslekler arasındaki dağılımının babaların dağılımının aynısı olması için çocukların ne kadarının meslek değiştirmesi gerektiğini gösterir.[8] Yukarıdaki örnekte, net devingenlik haddi % 11.1 (% 66,7 % 55,6) olarak bulunmaktadır. Su/ ya da *değişim devingenliği haddi* ise katkılı devingenlik haddinden (% 33,3) net devingenlik haddinin (% 11,1) çıkartılması sonucu % 22,2 olarak bulunmuştur.

Toplumsal devingenlikle ilgili çalışmalarda iki tür yöntem kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi, devingenliği tablolar ve oranlar aracılığı ile incelemektir ve esas olarak betimleyici bir nitelik taşımaktadır. Özellikle 1960'lardan sonra sıkça kullanılmaya başlanan diğer yöntem ise başta çoklu regresyon olmak üzere çeşitli istatistiksel çözümleme yöntemleri yardımıyla devingenliği etkileyen, açıklayan öğelerin belirlenmesine dayanır. Yazının bundan sonraki bölümlerinde, ilk olarak Türkiye'deki toplumsal devingenlik olgusunun birinci yöntem kullanılarak betimlenmesine, daha sonra ise ikinci yöntemi kullanan çalışmaların bulgularına yer verilecektir.[9]

### 3. Kuşaklararası Devingenlik (Intergenerational Mobility)

Daha önce de belirtildiği gibi, kuşaklararası devingenlik çalışmaları kişilerin mesleklerini ya da statülerini babalarınınki ile karşılaştırmaya dayanmaktadır. Bu karşılaştırma sonucu kişinin toplumsal hiyerarşi içindeki konumunun babasınınkinden ne ölçüde saptığı, ya da diğer yönden, bir kuşaktan diğerine toplumsal kalıtın boyutları ortaya çıkarılabilir. Böyle bir çalışma çok önemli bir varsayıma dayanmaktadır: Babanın mesleği kişinin göreceği eğitim, edineceği meslek ve tutacağı iş açısından yardımcı ya da engelleyici bir etki yapmaktadır (Lipset ve Bendix, 1959: 189). Burada devingenliği kolaylaştırıcı ya da güçleştirici bir etki söz konusudur. Baba ve oğul karşılaştırmasına başka bir biçimde bakmak ve babanın mesleğini çocuğun başlangıç noktası olarak alıp, çocuğun meslek alanındaki ilerlemesinin bir ölçütü olarak kullanmak da olanaklıdır (Duncan, 1966: 62).

Türkiye'de makro ölçekte kuşaklararası meslek devingenliği konusunda yararlanabileceğimiz iki kaynak bulunmaktadır. Bunlar 1968 ve 1973 yılları gelir dağılımı araştırmalarıdır.[10] Her iki çalışma da Hacettepe Nüfus Etüdleri Enstitüsü'nce alan çalışmalarında örnekleme yöntemi ile toplanan verilere dayanmaktadır.[11]

3.1. Bulutay vd. (197l)'den alınan, 1968 yılma ait, kişilerin meslekleri ile baba mesleklerini gösteren geçiş matrisi Çizelge 2'de verilmiştir. Bu matris farklı mesleklerdeki kişilerin çocuklarının meslekler arasında nasıl dağıldığını göstermektedir. Eğer babaların

---

[8] Rogoff-Ramsoy (1966: 228) bu haddi, devingenliğin alabileceği en düşük değer olarak da yorumlamaktadır.

[9] Bu yazıda Aral (1980: 482-483)'ın sözünü ettiği, sosyal tabakalaşma içindeki değişmelerle sosyal tabakalaşma sisteminin değişmesi üzerinde durulmayacaktır.

[10] Bulutay vd. (1971) ve DPT (1976). Ancak, 1973 yılına ilişkin kuşaklararası devingenlik tablosu 1973 verilerini kullanan Varlıer (1981)'de bulunduğundan, bu kaynağın kullanılması yoluna gidilmiştir.

[11] Çalışmaların yöntemleri konusunda bkz. Bulutay vd. (1971: 189218) ve DPT (1976: 8-16; 249-283).

meslekler arasındaki dağılımını gösteren sıra vektöre $a_0$, çocukların meslekler arasındaki dağılım vektörüne $a_1$ dersek, geçiş matrisi A, $a_0$'ı $a_1$'e dönüştürmekte, $a_0$'dan $a_1$'e geçiş kuralını vermektedir. Diğer bir deyişle, $a_0A = a_1$.

Yukarda da belirtildiği gibi, $a_0$'ı çocukların meslek açısından başlangıç, $a_1$'i ise varış noktalarını gösteren vektörler olarak da yorumlayabiliriz.[12]

Çizelge 2 belirli gözlemlere olanak sağlamaktadır:

**ÇİZELGE 2**

**Çeşitli Meslekten Babaların Çocuklarının Meslekler Arasında Dağılımı (%) 1968**

| BABASININ MESLEĞİ | KİŞİNİN KENDİ MESLEĞİ | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | Sanayici, Tüccar | Serbest Meslek | Yüksek Memur | Orta, Küçük Memur | Esnaf, Zanaatkâr | Nitelikli İşçi, Teknisyen | Düz İşçi | Çiftçi | Tarım İşçisi | Babaların Meslekler Arasında Dağılımı ($a_0$) |
| Sanayici, Tüccar | 68,1 | — | 6,3 | 10,8 | 9,3 | 3,5 | 2,0 | — | — | 2,60 |
| Serbest Meslek | — | 85,3 | 14,7 | — | — | — | — | — | — | 0,13 |
| Yüksek Memur | 3,7 | 3,7 | 40,6 | 26,9 | 21,4 | 3,7 | — | — | — | 0,72 |
| Orta, Küçük Memur | 5,7 | 7,2 | 5.8 | 39,5 | 20,1 | 16,6 | 5,1 | — | — | 4,32 |
| Esnaf, Zanaatkâr | 2,6 | 0,8 | 1,0 | 11,7 | 55,5 | 14,6 | 13,5 | — | 0,3 | 9,81 |
| Nitelikli İşçi, Teknisyen | 3.6 | — | 13,7 | 18,2 | 29,1 | 31,4 | 3,9 | — | — | 1,04 |
| Düz İşçi | 1,7 | 0,5 | 0,1 | 10,3 | 25,1 | 25,8 | 35,6 | 0,8 | — | 5,78 |
| Çiftçi | 0,4 | 0,1 | 0,2 | 4,5 | 8,4 | 3,9 | 9,6 | 70,2 | 2,7 | 72,18 |
| Tarım İşçisi | 0,6 | — | — | — | 11.8 | 4,5 | 8,9 | 6,4 | 67.9 | 3,43 |
| Çocukların Meslekler Arasında Dağılımı ($a_1$) | 2,82 | 0.66 | 1,06 | 7,64 | 15,56 | 7.03 | 11,35 | 49,58 | 4.31 | |

**Kaynak :** Bulutay vd. (1971 : 182, 183, 186; Tablo 6B, 6C, 6D).

a. Tarımdan tarım dışı alanlara doğru bir kayma, ücreti işçilikte, kafa emekçilerinde, sanayi ve ticaret burjuvazisinde bir artış görülmektedir. Bu eğilimler Türkiye'nin içinde

[12] Devingenlik tabloları ve bunların yorumlanmasına ilişkin sorunlar konusunda bkz. Duncan (1966).

bulunduğu kalkınma, sanayileşme sürecinin sonucudur. Nitekim, toplumbilimciler kalkınma sürecinin toplumdaki meslek yapısında bu tür değişmelere yol açacağına işaret etmişlerdir (Moore, 1966: 198-206).

b. Bulutay vd. (1971: 185)'nin de belirttiği gibi *baba mesleğinde kalma eğilimi, diğer bir deyişle mesleki kalıtım oldukça yüksek düzeydedir.* Her sıradaki en yüksek oranın matrisin köşegeni üzerinde olması bunu göstermektedir. Ayrıca, "baba mesleğinden ayrılma konusunda en fazla hareketliliğin memurluk ve işçilik (tarım işçiliği hariç) gibi yalnızca emeğe dayanan mesleklerde" olduğu görülmektedir (Bulutay vd., 1971: 185).[13]

c. Tüm mesleklerde köşegenden uzaklaştıkça oranların hızla düşmesi, devingenliğin oldukça kısa uzaklıklar için söz konusu olduğunu göstermektedir. Diğer bir deyişle, *çocuklar genellikle babalarının mesleklerinde ya da bunlara yakın mesleklerde kalma eğilimindedirler.*[14]

d. Burada gözlemlenen devingenliği bileşenlerine de ayırabiliriz. Daha önce özetlenen ölçme yöntemini kullanarak yaptığımız hesaplamalar sonucu katkılı devingenlik haddi % 35, net devingenlik haddi % 22,5 ve saf devingenlik haddi % 12,5 olarak bulunmuştur.[15] Bu oranların anlamı, 1968 verilerinin sergilediği kuşaklararası meslek devingenliğinin yaklaşık 2/3'ünün toplumdaki yapısal değişmeden kaynaklanmış olduğudur.

Burada bulunan devingenlik hadlerinin düşük düzeyde bir toplumsal devingenliği simgelediğini göstermek için Rogoff-Ramsoy (1966: 229) tarafından verilen ve 1950 yılında Norveç'te yapılan bir çalışmadan elde edilen oranlarla karşılaştırmak yararlı olacaktır.[16] Söz konusu çalışmaya göre, en düşük kuşaklararası katkılı devingenlik balıkçı köylerinde yaşayanlarda görülmekte (% 51,6), bu oran küçük kentlerde % 67'ye yükselmektedir. Öte yanda, balıkçı köylerinde yapısal devingenlik haddinin % 38, saf devingenlik haddinin % 13,6 olmasına karşılık, bu oranlar küçük kentlerde sırasıyla % 20,8 ve % 46,2 değerlerini almaktadır.

Rogoff-Ramsoy (1966: 231) yüksek devingenlik haddinin anlamını şöyle ortaya koymaktadır: "Yüksek devingenlik haddi, ilk olarak, teknolojik ve diğer 'dışsal' değişmelere uyabilirliği gösterir. Böylece, işgücünün mesleki ya da sınai bileşimi, gereken yer ve zamanda yeni işçiler devşirerek değiştirilebilir. İkinci olarak, yüksek devingenlik oranı bireysel niteliklerle bireyin mesleği arasındaki ilişkinin değişmesini ve iyileşmesini gösterir. Yüksek bir *net* devingenlik haddi farklı mesleki konumlardaki işçilere olan talebin değişmelerine uyarlanabilen bir işgücünün olduğu anlamına gelir. Yüksek bir *mesleki değişim* haddi farklı konumlar için kişisel özelliklere dayalı yoğun bir rekabetin varlığını gösterir. Bunun sonucu

[13] Özbudun (1976: 84) da benzer sonuçlara ulaşmaktadır.

[14] Bu konuda Aral (1980: 491) da aynı sonuca ulaşmaktadır.

[15] Aral (1980: 491) böyle bir ayrıştırmanın yapılamayacağını söylerken sanıyoruz Bulutay vd. (1971: 182)'daki dağılımları gözden kaçırmaktadır.

[16] Bu tür karşılaştırmalarla ilgili sorunlar için bkz. Duncan (1966: 77-90). Burada, söz konusu sorunları göz ardı ettiğimiz sanılmamalıdır. Amaç yalnızca bir fikir verebilmektir.

mesleki statülerin, kişilerin babalarının statülerinde kaldıkları duruma oranla daha etkin ve hakça bir biçimde dağıtılmasıdır." Farklı söyleyecek olursak, net devingenlik haddi toplumsal yapının esnekliğinin, saf devingenlik haddi ise toplumdaki sınıflaşma ve tabakalaşmanın bireysel ilerlemeye ne ölçüde olanak sağladığının ölçüsü olarak alınabilir. Bu açıdan bakıldığında, *Türkiye'deki toplumsal yapının esnekliği az, oldukça kapalı bir nitelikte olduğu söylenebilir.*

e. Kapitalist gelişmenin bir özelliği, toplumun belirli kesimlerinin mülksüzleşmesi, üretim araçları mülkiyetinden koparak işçileşmesidir. Çizelge 2'deki veriler bu olgunun boyutları konusunda kimi gözlemlere olanak vermektedir. Örneğin, babası esnaf-zanaatkâr ya da çiftçi[17] olduğu halde kendileri nitelikli ya da düz işçi veya tarım işçisi olanlar tüm örneklemin % 14,5'ini oluşturmakta, ters yönde geçişi gerçekleştirenlerin oranı ise % 2,4'de kalmaktadır. Eğer orta-küçük memurları da işçi grubu içinde ele alırsak yukardaki oranlar, sırasıyla, % 18,9 ve % 3,3 olmaktadır. Öte yanda, memur ve işçi (yüksek memurlar hariç) olanların % 33,4'ünün babasının bu meslekler grubundan olmasına karşılık, % 62,2'sinin babası esnaf-zanaatkâr ya da çiftçidir. Diğer bir deyişle, *işçi ve memurların devşirilmesinde (recruitment) en önemli kaynağı çiftçi ya da esnaf-zanaatkâr çocukları oluşturmaktadır.*

f. Daha önce baba mesleğinden farklı meslek tutanların oranının (katkılı devingenlik haddi) % 35 olduğu belirtilmişti. Eğer meslekleri işçi-memur (orta-küçük memur, nitelikli işçi, teknisyen, düz işçi, tarım işçisi) ve diğerleri diye iki gruba ayırırsak, babası işçi-memur grubundan olup kendisi öbür grupta bir meslek tutanların oranının % 4,4 dolayında kaldığı görülmektedir. Öte yanda, babası diğer mesleklerden olup kendisi işçi-memur olanların oranı % 19,5; işçi-memur grubu içindeki meslekler arasındaki devingenlik haddi ise % 3,7 olarak bulunmuştur. Bu rakamların çizdiği resim çok açıktır. *Türkiye'de gözlenen dikey devingenliğin yarısından çoğu* yukarda belirtilen gruplar arasında *aşağıya doğru devingenlik biçimini almaktadır.* Eğer işçi-memur grubunun içindeki meslekler arasındaki devingenliği de hesaba katacak olursak, *bir kuşaktan diğerine yukarıya doğru devingenlik gösterenlerin tüm örneğin en çok % 10'unu oluşturduğu görülür.* Buna göre, *Türkiye'de bir kuşaktan diğerine aşağıya doğru devingen olanlar yukarıya doğru devingenlik gösterenlerin yaklaşık iki katıdır.* Bu konuya 1973 verileri ile ilgili olarak ilerde yine dönülecektir.

3.2. Kuşaklararası meslek devingenliği konusunda yararlanacağımız ikinci kaynak 1973 gelir dağılımı araştırmasıdır. Varlıer (1981)'den alınan bu veriler iki noktada 1968 verilerinden ayrılmaktadır.

(a) Varlıer (1981)'in mesleği çiftçilik olanları kapsam dışı bırakmasına karşılık, Bulutay vd. (1971)'nde kuşaklararası meslek devingenliği verileri çiftçileri de kapsamaktadır.

(b) Bulutay vd. (1971)'nin kişinin kendi mesleği ile babasınınkini karşılaştıran çapraz çizelgeyi vermesine karşılık, Varlıer (1981)'in çizelgesi kişinin ilk mesleği ile babasının

---

[17] Burada çiftçileri büyük orta küçük diye sınıflandırma olanağımızın olmamasına karşın, orta ve küçük çiftçilerin söz konusu grubun çok önemli bir bölümünü oluşturduğu bilinmektedir. Bu nedenle, yazıda sözü edilen mülksüzleşme küçük üreticilerin mülksüzleşmesi olarak alınabilir.

mesleğini karşılaştırmaktadır.[18] Bu iki önemli farktan ötürü, 1968 çizelgesini yeniden düzenlemeden 1968 ve 1973 arasında karşılaştırma yapma olanağı yoktur.

ÇİZELGE 3

**Çeşitli Meslekten Babaların Çocuklarının Meslekler Arasında Dağılımı (%)**
**1973**

| BABASININ MESLEĞİ | KİŞİNİN İLK MESLEĞİ: Sanayici Tüccar | Serbest Meslek | Yüksek Memur | Orta, Küçük Memur | Esnaf, Zanaatkâr | Nitelikli İşçi, Teknisyen | Düz İşçi | Çiftçi | Tarım İşçisi | Babaların Meslekler Arasında Dağılımı ($b_0$) |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Sanayici, Tüccar | 12,1 | 6,7 | 1,7 | 16,4 | 13,8 | 13,5 | 27,6 | 7,6 | 0,6 | 4,1 |
| Serbest Meslek | — | 20,4 | 5,0 | 18,1 | 3,6 | 16,1 | 9,7 | 27,2 | — | 1,3 |
| Yüksek Memur | — | 5,9 | 13,0 | 59,0 | 12,0 | 10,1 | — | — | — | 1,6 |
| Orta, Küçük Memur | 0,3 | 8,4 | 2,9 | 34,5 | 13,2 | 17,7 | 14,6 | 6,2 | 1,6 | 7,0 |
| Esnaf, Zanaatkâr | 0,7 | 3,6 | — | 16,8 | 23,1 | 22,9 | 25,9 | 5,9 | 1,3 | 14,1 |
| Nitelikli İşçi, Teknisyen | 1,4 | 1,7 | — | 18,2 | 8,3 | 45,8 | 18,3 | 5,3 | 0,8 | 4,0 |
| Düz İşçi | — | 0,3 | 0,4 | 12,5 | 9,2 | 24,2 | 36,1 | 13,4 | 3,9 | 7,0 |
| Çiftçi | 0,7 | 1,0 | 0,1 | 9,8 | 7,9 | 10,2 | 12,4 | 49,5 | 8,2 | 54,7 |
| Tarım İşçisi | — | 0,7 | — | 4,5 | 2,6 | 7,7 | 17,5 | 15,4 | 51,5 | 6,2 |
| Çocukların İlk Mesleklerine Göre Meslekler Arasında Dağılımı ($b_1$) | 1,1 | 2,4 | 0,6 | 13,9 | 10,4 | 15,0 | 17,1 | 31,1 | 8,3 | |

**Kaynak: Varlıer (1981 : 106, Tablo 3.15)**

a. 1973 yılına ilişkin kuşaklararası mesleki devingenlik verileri Çizelge 3'de görülmektedir. Bu çizelgede mesleki kalıtımın oldukça düşük düzeyde kaldığı gözlenmektedir. Babasından farklı meslek (ilk) tutanların oranı % 59 olarak bulunmuştur (katkılı devingenlik haddi). Bu durumun temel nedeni, devingenliği az bir grup olan çiftçilerin kapsam dışı bırakılmış olmasıdır. Bunu göstermek için 1968 çizelgesini mesleği çiftçilik olanları çıkarıp yeniden düzenledik. Yeniden düzenlenmiş 1968 çizelgesi ile 1973

[18] Bulutay vd. (1971) ile Varlıer (1981) farklı meslek grupları kullanmakta, ancak gerekli toplulaştırmalar yapılabildiğinden bu farklılık karşılaştırmayı engellememektedir.

verilerinden bulunan devingenlik hadleri Çizelge 4'de görülmektedir.

ÇİZELGE 4

**1968 ve 1973 Kuşaklararası Devingenlik Hadleri (%)**

| | 1968* | 1973 |
|---|---|---|
| Katkılı devingenlik haddi | 71,4 | 58,7 |
| Net devingenlik haddi | 43,8 | 31,2 |
| Saf devingenlik haddi | 27,6 | 27,5 |

(*) Mesleği çiftçilik olanlar hariç.

Bu çizelge yukardaki yargımızı doğrulamakta, çiftçilerin kapsam dışı bırakılmasının devingenlik hadlerini arttırdığını göstermektedir. Burada görülen bir diğer olgu ise, *baba mesleğinin kişinin ilk mesleğini seçerken oynadığı rolün, daha sonraki meslekleri seçerken oynadığı role oranla daha güçlü olduğudur. Daha sonraki meslek seçimlerinde baba mesleğinden başka öğelerin önemi artmaktadır.*[19]

ÇİZELGE 5

**Çeşitli Mesleklerden Babaların Çocuklarının Meslekler Arasında Dağılımı (%) 1968 (*)**

| BABASININ MESLEĞİ \ KİŞİNİN İLK MESLEĞİ | Sanayici Tüccar | Serbest Meslek | Yüksek Memur | Orta, Küçük Memur | Esnaf, Zanaatkâr | Nitelikli İşçi, Teknisyen | Düz İşçi | Çiftçi | Tarım İşçisi | Babaların Meslekler Arasında Dağılımı ($c_0$) |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Sanayici, Tüccar | 68,1 | — | 6,3 | 10,8 | 9,3 | 3,5 | 2,0 | — | — | 5,3 |
| Serbest Meslek | — | 85,3 | 14,7 | — | — | — | — | — | — | 0,3 |
| Yüksek Memur | 3,7 | 3,7 | 40,6 | 26,8 | 21,4 | 3,7 | — | — | — | 1,5 |
| Orta, Küçük Memur | 5,7 | 7,2 | 5,8 | 39,5 | 20,1 | 16,6 | 5,1 | — | — | 8,8 |
| Esnaf, Zanaatkâr | 2,6 | 0,8 | 1,0 | 11,7 | 55,5 | 14,6 | 13,5 | — | 0,3 | 20,0 |
| Nitelikli İşçi, Teknisyen | 3,6 | — | 13,7 | 18,2 | 29,1 | 31,4 | 3,8 | — | — | 2,1 |
| Düz İşçi | 1,7 | 0,5 | 0.1 | 10,4 | 25,3 | 26,0 | 35,9 | — | — | 11,7 |
| Çiftçi | 1,3 | 0,3 | 0,7 | 15,1 | 28,2 | 13,1 | 32,2 | — | 9,1 | 43,8 |
| Tarım İşçisi | 0,6 | — | — | — | 12,6 | 4,8 | 9,5 | — | 72,5 | 6,5 |
| Çocukların Meslekler Arasında Dağılımı ($c_1$) | 5,6 | 1,3 | 2.2 | 15,1 | 30,5 | 14,2 | 22,4 | — | 8.7 | |

(*) Mesleği çiftçilik olan çocuklar dışarda tutulmuştur.

**Kaynak :** Bulutay vd. (1971 : 182, 183, 186; Tablo 6B, 6C, 6D)'den hesaplanmıştır.

[19] Bursa, Afyon ve Kırşehir'de emek devingenliğini araştıran Tüzün (1981)'de, baba mesleğinin kişinin iş seçiminde ve iş bulmasında önemli bir rol oynadığı, kişinin emek piyasasındaki deneyimi arttıkça bu etkinin azaldığı sonucuna varılmaktadır.

b. Yukarda değindiğimiz olgu geçiş matrislerinin farklılaşmasında da görülebilir. Burada şöyle bir soru akla gelebilir. 1968 ve 1973 yıllarında farklı başlangıç ve varış vektörleri gözlenmektedir. Acaba, varış vektörlerinin farklılığı, geçiş matrislerinin farklılığından değil de başlangıç vektörlerinin farklı olmasından kaynaklanmış olamaz mı? Bu sorunun yanıtı aşağıdaki Çizelge 6 yardımıyla verilebilir. Çizelgenin ilk dört sütununda 1968 ve 1973 yıllarının başlangıç ve varış vektörleri gösterilmiştir. Beşinci sütun 1973 varış vektöründen 1968 varış vektörünün çıkartılması sonucu bulunmuştur. Altıncı sütun, eğer 1968 yılındaki başlangıç vektörü 1973'dekinin aynı olsaydı İ968'in varış vektörünün nasıl olacağını; yedinci sütun ise, eğer 1973'deki başlangıç vektörü 1968'dekinin aynı olsaydı 1973'ün varış vektörünün nasıl olacağını göstermektedir. Diğer bir deyişle bunlar iki varsaydı (hypothetical) varış vektörüdür. İ973'ün gerçek (varsaydı) varış vektöründen 1968'in varsaydı (gerçek) varış vektörünün çıkartılması sonucu bulunan vektör sekizinci (dokuzuncu) sütunda gösterilmiştir. Çizelgenin 5, 8 ve 9. sütunlarındaki vektörler birbirlerine çok yakındır. Bu vektörlerle ilgili benzemezlik endeksleri de birbirine çok yakın çıkmıştır. Bunun anlamı, 1968 ve 1973 varış vektörlerinin farklı olmasının, başlangıç vektörlerinin farklılığından çok geçiş matrislerinin farklı olmasından kaynaklanmış olduğudur. Çizelgedeki 10 ve 11'nci sütunlarda yer alan vektörler de bunu doğrulamaktadır. Onuncu (11'nci) sütundaki vektör 1973'de (1968'de) gerçekleşen varış vektörü ile eğer 1973'ün (1968'in) geçiş matrisi 1968'de (1973'de) geçerli

**ÇİZELGE 6**
**1968, 1973 Devingenlik Karşılaştırması (*)**

| Meslekler | 1968 Başlangıç Vektörü ($c_0$) (1) | 1968 Varış Vektörü ($c_1$) (2) | 1973 Başlangıç Vektörü ($b_0$) (3) | 1973 Varış Vektörü ($b_1$) (4) | $b_1$-$c_1$ (5) | $b_0C$ (6) | $c_0B$ (7) |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1. Sanayici, tüccar | 5.3 | 5,6 | 4,1 | 1,1 | - 4,5 | 4,8 | 1,1 |
| 2. Serbest meslek | 0.3 | 1,3 | 1,3 | 2,4 | 1,1 | 2,1 | 2,5 |
| 3. Yüksek memur | 1,5 | 2,2 | 1,6 | 0,6 | - 1,6 | 2,4 | 0,6 |
| 4. Orta, küçük memur | 8,8 | 15.1 | 7,0 | 13,9 | - 1,2 | 15,1 | 14.6 |
| 5. Esnaf, zanaatkâr | 20,0 | 30.5 | 14,1 | 10,4 | -20,1 | 29,1 | 11.6 |
| 6. Nitelikli işçi, teknisyen | 2,1 | 14.2 | 4,0 | 15,0 | 0,8 | 13,8 | 15.8 |
| 7. Düz işçi | 11,7 | 22,4 | 7,0 | 17,1 | - 5,3 | 23,3 | 19,2 |
| 8. Çiftçi | 43,8 | — | 54.7 | 31,1 | 31,1 | 0 | 26,6 |
| 9. Tarım işçisi | 6,5 | 8,7 | 6,2 | 8,3 | - 0,4 | 9,4 | 7,8 |
| Benzemezlik endeksi (%) | | | | | 33,0 | | |

| Meslekler | $b_1$-$b_0C$ (8) | $c_0B$-$c_1$ (9) | $b_1$-$c_0B$ (10) | $b_0C$-$c_1$ (11) |
|---|---|---|---|---|
| 1. Sanayici, tüccar | - 3,7 | - 4,5 | 0 | - 0,8 |
| 2. Serbest meslek | 0,3 | 1,2 | - 0,1 | 0,8 |
| 3. Yüksek memur | - 1,8 | - 1,6 | 0 | 0,2 |
| 4. Orta, küçük memur | - 1,2 | - 0,5 | - 0,7 | 0 |
| 5. Esnaf, zanaatkâr | -18,7 | -18,9 | - 1,1 | - 1,4 |
| 6. Nitelikli işçi, teknisyen | 1,2 | 1,6 | - 0,8 | - 0,4 |
| 7. Düz işçi | - 6,2 | - 3,2 | - 2,1 | 0,9 |
| 8. Çiftçi | 31,1 | 26,6 | 4,5 | 0 |
| 9. Tarım işçisi | - 1,1 | - 0,9 | 0,5 | 0,7 |
| Benzemezlik endeksi (%) | 32,6 | 29,4 | 5,0 | 2,6 |

(*) Her iki yıl da mesleği çiftçilik olanlar kapsam dışı tutulmuştur.

**Açıklamalar :** 1968 ve 1973 başlangıç vektörleri (sütun 1 ve 3) babaların meslekler arasında dağılımını; 1968 varış vektörü 1968 örneklemini oluşturan kişilerin son mesleklerine göre dağılımını; 1973 varış vektörü 1973 örneklemini oluşturan kişilerin ilk mesleklerine göre dağılımını göstermektedir. C ve B matrisleri, sırasıyla, 1968 ve 1973'ün geçiş matrisleridir. Benzemezlik endeksi ilgili sütundaki aynı işaretli (+ ya da —) sayıların toplamına eşittir.

**Kaynak :** Sütun 1 ve 2 : Çizelge 5; Sütun 3 ve 4 : Çizelge 3.

olsaydı bulunacak olan varsayılı 1968 (1973) varış vektörünün farkını göstermektedir. Görüldüğü gibi, eğer geçiş matrisi aynı kalsaydı, bulunacak olan 1968 varış vektörü 1973'ünkinden pek farklı olmayacaktı. Benzemezlik endeksinin % 5,6 ve % 2,6 gibi küçük değerler alması da bu durumun bir göstergesidir. Tüm bunlara dayanarak, *1968 ve 1973 verilerinin farklı devingenlik süreçlerini sergilediğini söyleyebiliriz.*

c. Çizelge 4'ün sergilediği bir diğer olgu, 1968 ve 1973 için saf devingenlik hadlerinin birbirine çok yakın çıkması, buna karşılık 1968 için bulunan yapısal devingenlik haddinin 1973'dekinden % 40 daha yüksek olmasıdır. Bunun nedeni şöyle açıklanabilir. Kuşaklararası meslek devingenliği çizelgesi nüfusun farklı iki zaman kesitinde meslekler arasındaki dağılımını göstermektedir. 1968 çizelgesi kişilerin son meslekleri, 1973 çizelgesi ise ilk meslekleri ile baba mesleklerini karşılaştırmaktadır. Bu nedenle, 1968 çizelgesinin 1973'e oranla daha geniş bir zaman aralığını kapsadığı söylenebilir. İleride görüleceği gibi, 1973 için kişilerin son mesleklerindeki dağılımı ile babalarının dağılımı arasındaki benzemezlik oranı % 55 olarak bulunmuştur. Çünkü bu karşılaştırma Çizelge 3'e oranla daha geniş bir zaman aralığını kapsamaktadır. Ayrıca, buradan giderek, 1973 verilerinin (kişilerin son mesleklerine göre) 1968 verilerine oranla daha hızlı bir yapısal devingenliği simgelediği sonucuna varabiliriz. Elimizde 1973 için kişilerin son meslekleri ile baba mesleklerini karşılaştıran çapraz tablo bulunmadığından saf devingenlik oranları konusunda böyle bir karşılaştırma

yapamamaktayız.

d. Çizelge 3 ve 5 toplumdaki meslek yapısının değişmesi konusunda benzer eğilimleri sergilemektedir. Ancak, iki önemli farklılık gözleniyor. 1968'in aksine, 1973'de büyük sanayi ve ticaretle uğraşan çocuklar ile esnaf-zanaatkâr çocukların örneklem içindeki oranları, bu meslek sahibi babaların oranlarından daha düşüktür. Bu durum, söz konusu meslek sahibi babaların çocuklarının ilk çalışmaya başlamalarında babalarına ait işyerlerinde farklı bir statü ile işe başlamalarından ve daha sonra babalarının işine sahip olmalarından kaynaklanmış olabilir.[20] 1973 örneğinin son mesleklere göre dağılımı, Çizelge 3'de görülen durumun değiştiğini, yukarda sözü edilen farklılığın ortadan kalktığını göstermektedir. Bu da bizim yargımızı destekler niteliktedir. Ancak, eldeki veriler bu konuda kesin bir sonuca ulaşmamızı engellemektedir.

e. 1973'e ilişkin olarak mülksüzleşme konusunda da kimi gözlemler yapılabilir. Ancak burada dikkatli olunması gerekmektedir. Çünkü, son mesleği çiftçilik olanların kapsanmaması mülksüzleşenlerin örnek içindeki ağırlığının artması sonucunu doğurmaktadır. Bu noktayı akılda tutmak koşuluyla, mülksüzleşme konusunda şunlar söylenebilir. İlk işlerinde işçi[21] olan esnaf-zanaatkâr ya da çiftçi çocuklarının tüm örnekleme oranı % 24, ters yönde geçişi gerçekleştiren çocukların oranı ise % 3,2 olarak bulunmuştur. Eğer, daha önce de yaptığımız gibi, orta ve küçük memurları da işçilerle birlikte ele alırsak, bu oranlar sırasıyla % 31,6 ve % 4,6'ya yükselmektedir. 1968 çizelgesi mesleği çiftçilik olanları dışarda bırakacak biçimde yeniden düzenlendiğinde, söz konusu oranlar sırasıyla % 29,4 ve % 4,4 ile % 38,4 ve % 6,2 olarak bulunmuştur.[22] 1968 ile 1973 arasındaki farklılığın, bir ölçüde, 1968 verilerinde çocukların son mesleklerinin, 1973 verilerinde ise ilk mesleklerinin baba mesleği ile karşılaştırılmış olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Başka bir anlatımla, kuşaklararası mülksüzleşmeye bir de kuşak içi mülksüzleşme eklenmektedir. Kuşak içi devingenlik bölümünde bu konuya yeniden değinilecektir.

---

[20] Tüzün (1981) esnaf-zanaatkâr çocukları açısından bu eğilimin güçlü olduğunu göstermektedir.

[21] Daha önce de yaptığımız gibi bu grup, teknisyen, nitelikli işçi, düz işçi ve tarım işçilerini içermektedir.

[22] Burada esas olarak küçük üreticilerin mülksüzleşmesi ile ilgilendiğimiz için, büyük sanayi ticaret grubunda görülen mülksüzleşme hesaplama dışında tutulmuştur.

ÇİZELGE 7

**Kişilerin İlk ve Son Mesleklerine Göre Dağılımı (%)**
**1973**

| KİŞİNİN İLK MESLEĞİ | KİŞİNİN SON MESLEĞİ: Sanayici, Tüccar | Serbest Meslek | Yüksek Memur | Orta, Küçük Memur | Esnaf, Zanaatkâr | Nitelikli İşçi, Teknisyen | Düz İşçi | Çiftçi | Tarım İşçisi | Kişilerin İlk Mesleklerine Göre Meslekler Arasında Dağılımı ($d_0$) |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Sanayici, Tüccar | 50,7 | — | — | 18,0 | 18,3 | 12,9 | — | — | — | 0,9 |
| Serbest Meslek | 2,4 | 78,6 | 4,3 | 2,9 | 4,4 | 6,3 | 1,1 | — | — | 2,4 |
| Yüksek Memur | 10,6 | 10,6 | 61,5 | 7,1 | 10,3 | — | — | — | — | 0,4 |
| Orta, Küçük Memur | 3,2 | 3,4 | 3,0 | 74,1 | 8,0 | 6,7 | 1,4 | — | — | 13,9 |
| Esnaf, Zanaatkâr | 10,6 | 0,3 | 0,3 | 6,8 | 60,0 | 13,8 | 8,2 | — | — | 10,9 |
| Nitelikli İşçi, Teknisyen | 6,0 | 1,4 | 0,4 | 11,3 | 23,2 | 48,5 | 9,1 | — | 0,2 | 16,1 |
| Düz İşçi | 7,8 | 1,4 | 0,3 | 6,4 | 25,9 | 24,0 | 33,9 | — | 0,2 | 17,6 |
| Çiftçi | 5,0 | 1,5 | 0,9 | 8,9 | 22,0 | 21,7 | 31,5 | — | 8,6 | 29,0 |
| Tarım İşçisi | 1,8 | — | — | 5,3 | 14,0 | 5,4 | 27,8 | — | 45,6 | 8,9 |
| Kişilerin Son Mesleklerine Göre Meslekler Arasında Dağılımı ($d_1$) | 6,1 | 3,3 | 1,2 | 17,3 | 23,8 | 21,5 | 20,2 | — | 6,6 | |

**Kaynak :** Varlıer (1981 : 109, Tablo 3.16).

**4. Kuşak içi Devingenlik (Intragenerational Mobility)**

*Kişinin çalışma yaşamı boyunca meslek, statü, iş yönünden geçirdiği değişiklikler kuşak içi devingenlik diye adlandırılmaktadır.* Kişinin emek piyasasına hangi düzeyde ve statüde gireceği baba mesleğinden büyük ölçüde etkilense bile, kişilerin ilk meslek, statü ve işlerinde kalmayarak dikey devingenlik yoluyla toplumsal hiyerarşi içinde ilerlemesi olanağı da bulunmaktadır. Bu tür devingenliğin boyutları ve niteliği konusunda kişilerin ilk ve son mesleklerini karşılaştıran Çizelge 7'den yararlanılabilir. Ancak, 1973 yılına ilişkin bu çizelgede de mesleği çiftçilik olanların kapsam dışı bırakıldığı unutulmamalıdır.

a. Kuşak içi meslek devingenliğine ilişkin veriler de meslek yapısında 1968 verilerinin ortaya koyduğu eğilimleri (yüksek memurlar dışında) sergilemektedir. Babaların

mesleklerine ve çocukların son mesleklerine göre dağılımlarını 1968 ve 1973 için ayrı ayrı gösteren Çizelge 8'de bu durum görülmektedir.

ÇİZELGE 8

**Kişilerin ve Babalarının Mesleklerine Göre Dağılımı (%)**

| | 1968* | | 1973* | |
|---|---|---|---|---|
| Meslekler | Babalar (1) | Çocuklar (2) | Babalar (3) | Çocuklar (4) |
| 1. Sanayici, tüccar | 5,3 | 5,6 | 4,1 | 6,1 |
| 2. Serbest meslek | 0,3 | 1,3 | 1,3 | 3,3 |
| 3. Yüksek memur | 1,5 | 2,2 | 1,6 | 1,2 |
| 4. Orta, küçük memur | 8,8 | 15,1 | 7,0 | 17,3 |
| 5. Esnaf, zanaatkâr | 20,0 | 30,5 | 14,1 | 23,8 |
| 6. Teknisyen, nitelikli işçi | 2,1 | 14,2 | 4,0 | 21,5 |
| 7. Düz işçi | 11,7 | 22,4 | 7,0 | 20,2 |
| 8. Çiftçi | 43,8 | — | 54,7 | — |
| 9. Tarım işçisi | 6,5 | 8,7 | 6,2 | 6,6 |

**Kaynak:** 1 ve 2. sütunlar Çizelge 5; 3. sütun Çizelge 3; 4. sütun Çizelge 7'den alınmıştır.

(*) Mesleği çiftçilik olanlar kapsam dışıdır.

Daha önce, 1968'in varış vektörü ile 1973'ün çocukların ilk mesleklerindeki varış noktalarını gösteren vektörü karşılaştırarak, farklılığın ana kaynağının geçiş matrisleri olduğunu belirtmiştik. Buradan giderek, baba mesleğinin kişinin ilk mesleğini seçimi üzerindeki etkisinin, son mesleğini seçimi üzerindeki etkisinden farklı olduğu sonucuna varmıştık. Çizelge 8'de farklı bir durum gözlenmektedir. Burada 1968'in varış vektörü ile 1973'ün varış vektörü (2 ve 4. sütunlar) arasındaki benzemezlik endeksi % 12 olarak bulunmuştur. Diğer bir deyişle, bu iki dağılım birbirine çok benzemektedir. *Bu durum, kişilerin son meslekleri ile baba meslekleri arasındaki ilişki açısından 1968 ve 1973 verilerinin benzer eğilimleri sergilediği biçiminde yorumlanabilir.*

b. Çizelge 7'den kuşak içi katkılı devingenlik haddi % 63 olarak bulunmuştur. Başka bir anlatımla, örneğin yaklaşık % 63'ünün ilk mesleğinde kalmadığını, başka mesleklere geçtiğini göstermektedir. Söz konusu geçişlerde yapısal ve saf devingenliğin payları birbirine eşittir. Öte yandan, Çizelge 8'in son iki sütunu arasındaki benzemezlik oranı % 55'dir. Bu oran 1968 için bulunan % 43,8 oranından yüksektir. Buradan, *1973 verilerinin 1968'e göre daha yüksek bir kuşaklararası yapısal devingenliği sergilediği sonucuna varabiliriz.* 1968-73 döneminde Türkiye'de önemli yapısal değişikliklerin gerçekleşmiş olmasının bu duruma yol açtığı kanısındayız.

c. Kişilerin son mesleklerine göre dağılımını ilk mesleklerine göre dağılımı ile karşılaştırdığımızda, sanayici-tüccar grubu ile esnaf-zanaatkâr grubunun paylarında önemli artışlar görülmektedir. Bu durum daha önce değindiğimiz bir mekanizmanın çalışması sonucu ortaya çıkmış olabilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu mesleklerdeki babaların çocukları

ilk işlerine babalarının işyerlerinde başladıktan bir süre sonra babalarının işlerinin başına geçmiş olabilirler. Ancak, elimizde bu hipotezi sınayacak veriler bulunmamaktadır.

d. Çizelge 7 küçük üreticilerin kuşak içi mülksüzleşmesi konusunda da kimi bilgileri içermektedir. İlk işinden son işine kadar çiftçilik ya da esnaf-zanaatkârlıktan işçiliğe geçenler örneğin % 20,3'ünü oluştururken, tersine geçişi gerçekleştirenlerin oranı % 9,5 olmuştur. Eğer orta ve küçük memurları da işçilerle birlikte alırsak bu oranlar, sırasıyla, % 23,6 ve % 10,6 olmaktadır. Bu rakamlar daha önce de değindiğimiz gibi *mülksüzleşme, işçileşme olgusunun kuşak içi devingenlik süreci içinde de sürdüğünü göstermektedir,* öte yanda işçi-memurluktan küçük üreticiliğe geçenlerin oranının yüksek çıkması, çocukların, baştan farklı bir iş tutsalar bile, daha sonra babalarının işinin başına geçmeleri olgusunun bir sonucu olarak alınabilir.

### 5. Mikro ölçekteki Devingenlik Çalışmaları

Türkiye'deki toplumsal devingenlik konusunda yararlanabileceğimiz bir diğer kaynak, belli bir yöreyi ya da belirli bir meslektekileri konu alan mikro ölçekteki araştırmalardır. Bu tür çalışmaların tümü örnekleme yoluyla yürütülen alan çalışmasına dayanmakta ve anket ya da mülakat yöntemi kullanılmaktadır. Bu bölümde böyle çalışmaların kimilerinin devingenliğe ilişkin sonuçlarını, bulgularını özetleyeceğiz.

(a) Payaslıoğlu (1961) çalışması, "1958 istatistiklerine göre altı büyük şehirde 50 ve daha yukarı sayıda işçi çalıştıran özel sanayi işletmelerindeki müteşebbisleri konu almaktadır.[23] Konusundaki ilk çalışma olmanın doğurduğu kimi sorunlara karşın, müteşebbislerin kökenleri ve devingenlikleri konusunda oldukça ilginç ve önemli bulguları içermektedir.

Payaslıoğlu (1961)'na göre, müteşebbislerin % 53'ünün babası iş adamıdır (sanayici, tüccar, diğer iş adamı). Eğer toprak sahibi veya çiftçi grubu ile esnaflık gibi meslek sahiplerini de belirli bir birikim sağlayabilecekleri düşüncesi ile iş adamları grubuna ekleyecek olursak, yukardaki oran % 74'e yükselmektedir. İlginç olan bir diğer nokta, müteşebbislerin eşlerinin baba mesleklerine göre dağılımının da müteşebbislerin baba mesleklerine göre dağılımına benzemesidir. (Eşler için yukardaki oranlar, sırasıyla, % 48 ve % 66'dır.) Nitekim, kendi babasının mesleği ile eşinin babasının mesleği aynı olan müteşebbisler örneğin % 49'unıı oluşturmaktadır. Ayrıca, müteşebbislerin % 62'si sanayiciliğe atılmadan önce ticaretle veya babalarının yanında ticaret ya da sanayi ile uğraştıklarını belirtmişlerdir.

Payaslıoğlu (1961), bu verilere dayanarak, "müteşebbislerin oldukça kapalı bir sosyal grup teşkil ettiklerini" (s. 11), "...genel olarak evlenmelerin daha ziyade aynı mesleği tutmuş aileler arasında temerküz etmek temayülünü" (s. 13) belirtmekte; "müteşebbislerin iş alanındaki kudret ve sermayelerinin geniş ölçüde aileler içinde ve aynı sosyal gruba giren aileler arasında dağıldığı yolunda ... beliren deliller"den (s. 28) söz etmekte; "ailece sahip

---

[23] Burada kimi üst düzey yöneticiler de müteşebbisler kapsamında ele alınmıştır.

bulunulan servetin sınai teşebbüslerin kurulmasında en önemli rolü oynadığı intibaı hasıl olmaktadır" (s. 42) demektedir.

Özetle, Payaslıoğlu (1961) müteşebbislerde mesleki kalıtımın önemli boyutlara ulaştığını ve bu olgu açısından aile servetinin rolünü sergilemektedir.[24]

(b) Karadeniz Ereğlisi'nin toplumsal yapısını araştıran Kıray (1964) toplumsal devingenliğe ilişkin bilgileri de içermektedir. Bunlara göre, hızlı bir yapısal değişim süreci içinde olan Ereğli'de oldukça yüksek bir kuşaklararası meslek devingenliği görülmektedir. Baba mesleği belirsiz olanları hesaplama dışı tuttuğumuzda, katkılı devingenlik haddi % 67, yapısal devingenlik haddi % 30 ve saf devingenlik haddi % 37 olarak bulunmuştur.[25] Bu durum, sanayileşme ile birlikte devingenliğin artacağı (Lipset ve Zetterberg, 1959: 11) ve kentleşme ve sanayileşme sonucu saf devingenlik haddinin yükseleceği (Rogoff-Ramsoy, 1966: 230) görüşünü desteklemektedir.

Ereğli için bulunan katkılı devingenlik haddinin 1968 için (çiftçiler dışarda bırakıldığında) bulunana çok yakın çıkmasına karşılık, saf devingenlik haddinin 1968'dekinden yüksek çıkması, kanımızca, Ereğli'nin sanayileşme, kentleşme gibi gelişmişlik göstergeleri açısından Türkiye ortalamasından ileride olmasının sonucudur.[26]

Kıray (1964)'da, kişilerin kendi meslekleri ile oğullarının sahip olmasını istedikleri meslekleri karşılaştıran çapraz çizelge de bulunmaktadır. Bu çizelgeye göre kişilerin mesleklerinden hoşnutluk derecesinin çok düşük olduğu görülmektedir: Oğlunun kendisiyle aynı meslekte kalmasını isteyenlerin oranı % 12,5'dir. Ancak bu oran bir meslekten diğerine önemli farklılıklar göstermektedir. Tüccar-imalatçı ve esnaflar için oğlunun kendisiyle aynı mesleği tutmasını isteyen babaların oranı % 12 iken, bu oran işçilerde % 1'e düşmekte, serbest meslek sahiplerinde % 90'a yükselmektedir. Çocuklar için en çok istenen meslek serbest meslekler, özellikle mühendisliktir. Nitekim, serbest meslek sahibi olanların örneklem içindeki oranı % 7,7 iken, çocuklar için istenen meslekler içindeki payı % 81,3'e yükselmektedir (Kıray, 1964: 70). Buradan, devingenliğin, yüksek olmasına karşın kişilerin beklentilerini tatmin etmekten uzak olduğu sonucuna varılabilir.

Ereğli'ye ilişkin verilerin sergilediği bir diğer olgu hızlı bir işçiİeşme sürecinin yaşanmakta olmasıdır. Bir kuşaktan diğerine işçilerin sayısında % 60'ı aşan bir artış görülmektedir (Kıray, 1964: 68).

(c) Kamu kesiminde yüksek düzeydeki bürokrat ve teknokrat kadrolarla özel kesimde Ankara, İstanbul ve İzmir'de bulunan büyük sanayi ve ticaret firmalarının "baş yöneticileri" Şaylan (1974) çalışmasının evrenini oluşturmaktadır. Rasgele seçilmiş 80 bürokrat, 26

---

24 Bu bulgular diğer ülkelerde yapılan çalışmaların bulgularına benzemektedir. Örneğin, İngiltere, Hollanda, İsveç ve ABD'nde yapılan çalışmalara göre, iş adamlarının yaklaşık % 60'ının, İsviçre'dekilerin ise yaklaşık % 50'sinin babalarının iş adamı olduğu bulunmuştur (Lipset ve Zetterberg, 1959: 40).

25 Kıray (1964: 68), Çizelge 47'den hesaplanmıştır.

26 Ereğli örneklemi içinde çiftçilerin oranı % 1'in altında olduğundan böyle bir karşılaştırmanın yapılabileceği kanısındayız.

teknokrat ("teknik eğitimden geçip yönetici kadroları işgal edenler") ve 97 firmanın baş yöneticisinden oluşan örneklemden mülakat yoluyla sağlanan bilgilere göre, büyükbaba mesleği açısından bürokratların, ticaret ve sanayi girişimcilerinin en önemli iki kaynağını toprak sahibi çiftçiler ile memurlar; teknokratların ise taraf zanaatkârlar ile küçük çiftçi, işçiler oluşturmaktadır. Baba mesleği açısından ise, bürokrat ve teknokratlar için memurlar en önemli kaynağı oluştururken (% 63,2) esnaf zanaatkârlar ikinci sırayı almaktadır (% 15,1). Öte yanda, girişimcilerin % 44,3'ünün iş adamı (tüccar, sanayici), % 25,8'inin ise memur çocuğu olduğu görülmektedir (Şaylan, 1974: 103, Çizelge 1).

Şaylan (1974: 107) bu verilere dayanarak şu sonuca ulaşmaktadır: "Geleneksel bürokrat grupların büyük bir kısmının yine bürokrat aileden geldiği ve böylece bürokrasinin bir ölçüde kapalı bir sosyal grup niteliği gösterdiği; geleneksel toplumda egemen olan ve statüsü yüksek bürokrasiye hem geleneksel toplumun üst katları olan toprak sahiplerinden, hem de alt-orta tabakalardan yüksek bir talep olduğu ortaya çıkmaktadır. Girişimciler de oldukça kapalı bir grup manzarası göstermekte ve günümüzün girişimcileri eldeki örnekleme göre geleneksel toplumun egemen katlarını teşkil eden bürokrasi ve özellikle toprak sahipleri grubundan kaynak bulmaktadır."

(d) Soral (1974), "Türk özel Teşebbüsünde endüstri kesimindeki müteşebbislerle, tarım ve mali hizmet kesimlerinde çalışan müteşebbislerimizi kapsamaktadır" (s. 19). 50 ve daha fazla kişi çalıştıran sanayi işletmeleri arasından seçilen 182 sanayi işletmesi, 5000 dekardan fazla toprağa sahip tarım işletmeleri arasından seçilen 21 tarım işletmesi ile devlet katılımının en az olduğu 21 banka ve sigorta işletmesi çalışmanın örneklemini oluşturmuştur (Soral, 1974: 22-23).

Soral'ın çalışmasına göre anketi yanıtlayanların yaklaşık % 40'ı girişimci olmadan önce bir mesleği olmadığını söylemiştir. Ancak bu kişilerin % 38,2'sinin babası tüccar, % 20,4'ünün babası sanayici, % 19,3'ünün babası ise çiftçidir (toplam % 77,9). Nitekim, girişimci olmadan önce "mesleksiz" olduğunu söyleyenlerin oranı tüccar çocukları için % 40,7, çiftçi çocukları için % 42,9, sanayici çocukları için % 60'ı bulmakta, memur çocuklarında % 18,8'e düşmektedir. Girişimciliğin ilk mesleği, ilk işi olduğunu söyleyen bu kişilerin % 78'inin tüccar-sanayici-çiftçi çocuğu olması bir rastlantı değildir. Büyük bir olasılıkla, bu kişilerin önemli bir bölümü, babalarının ya da ailelerinin işletmesinde üst düzey yöneticisi ya da işyeri sahibi olarak çalışma yaşamına başlamışlardır, ya da işletmelerini ailelerinin sağladıkları kaynaklarla kurmuşlardır. Bu nedenle, girişimciliğe başlamadan önce mesleksiz olduklarını belirtenleri "kalıtsal girişimci" olarak nitelemek daha doğru olacaktır. Bütün bunlara ek olarak, tüm tüccar, sanayici ve çiftçi çocuklarının girişimciler içindeki oranının % 68,7 olması, girişimcilikte baba mesleğinin çok önemli ve belirleyici bir etken olduğunu göstermektedir. Nitekim, girişimcilikten önceki mesleğinin tüccar, sanayici ya da çiftçi olduğunu söyleyenlerin % 91,6'smın babası yine bu meslekler grubundandır. Önceki mesleği ile baba mesleği aynı olanların oranı ise, önceki mesleği tüccar olanlar için % 68,2, sanayici olanlar için % 47,7, çiftçiler için de % 94,4'dür. Burada özetlenen verileri göz

önünde tuttuğumuzda, Soral'ın, "Türk özel teşebbüsünde, müteşebbislerimizin baba meslekleri ile önceki meslekleri arasında sıkı bir bağıntı saptanamamıştır" (Soral, 1974: 212) yargısına katılma olanağı yoktur. Tam tersine, girişimcilerin baba meslekleri ile önceki meslekleri arasında sıkı bir bağıntının sergilendiği kanısındayız. Böyle bir bağıntının olması da doğaldır. Çünkü, önemli bir sermaye birikimine olanak sağlayan meslekler, "tüccar-sanayici-çiftçi" üçlüsüdür. Ayrıca, ülkemizde tarım-ticaret-sanayi arasında çoğunlukla tek yönlü sermaye aktarımının yoğun olduğu bilindiğine göre, bu üçlüyü bir bütün olarak almak daha doğru olacaktır.

Soral'ın verilerine göre girişimcilerin % 24,4'ünün önceki mesleği "memuriyet" olarak görünmektedir. Bu durum ve "memuriyet"ten girişimciliğe geçenlerin yarıdan fazlasının mal sahibi-girişimci olarak gözükmesi Soral'ı şu sonuca götürmektedir: "Bu görünüşü ile devlet memuriyeti Türkiye'de sermaye birikiminin gerçekleştirilebildiği bir meslek olarak görünmektedir. İlginçtir, öyle bir olguya benzer araştırmaların yapıldığı diğer azgelişmiş ülkelerde rastlayamadık" (Soral, 1974: 211). Burada önemli bir yanılgıya düşüldüğü kanısındayız. Her şeyden önce, memurluktan girişimciliğe geçenlerde mal sahibi olarak gözükenlerin oranının % 55,4 olmasına karşılık, tüccarlıktan geçenlerde % 95,4, sanayicilikten geçenlerde % 95,2, esnaflıktan geçenlerde % 93,9, çiftçilikten geçenlerde % 72,2, zanaatkârlıktan geçenlerde % 100, serbest meslekten geçenlerde % 68 ve önceden mesleksiz olduğunu söyleyenlerde % 65,1 olduğunu belirtmemiz gerekir.

İkinci olarak, memurluktan girişimciliğe geçenlerin % 35,7'sinin babası tüccar, sanayici ya da çiftçidir. Dolayısıyla, en azından bu kişilerin, eğer mal sahibi iseler, gerekli sermayeyi "devlet memuriyetinden" sağladıklarını söylemek oldukça güçtür. Kaldı ki, Soral (1974)'da girişimcilerin önceki meslekleri ile kullandıkları sermayeyi nasıl sağladıkları arasındaki ilişkiyi kuracak herhangi bir veri de bulunmamaktadır.

Son olarak, yetişmiş insangücünün önemli bir bölümünü özellikle geçmişte kamu kesiminden sağlayan özel kesimin, bu kişileri çekebilmek için yüksek ücret verme yanında küçük paylarla işletmelerine ortak ettiği de bilinmektedir. Bu kişiler Soral (1974)'ın sınıflamasına göre "sermayedar-idareci" olarak gözükmektedirler. Ancak, buna dayanarak devlet memurluğunu sermaye birikiminin gerçekleştirilebildiği bir meslek olarak görmek, kanımızca yanlıştır. Soral (1974) bu konuda kesin bir sonuca ulaşmamıza olanak sağlayacak bilgileri içermemektedir.

Soral (1974)'daki veriler, ailenin girişimcilerin ortaya çıkışı ve özellikle gerekli sermayeyi sağlamadaki rolünü sergilemektedir. Buna göre, sermayelerini nasıl sağladıkları sorusuna yanıt verenlerin % 84'ü "mülk satma", "aileden sağlama" ya da "miras yoluyla" yollarından birini, ya da birkaçını kullandıklarını belirtmişlerdir (Soral, 1974: 70, Çizelge 26).

(e) Bozkurt (1980) dört bakanlığın merkez örgütündeki memurlar arasından seçilen bir örneklemden anket yoluyla toplanan bilgilere dayanmaktadır. Bu çalışmaya göre, devlet memurlarının % 89,9'unun memur (% 39,9), çiftçi (% 23,6), esnaf-zanaatkâr (% 13,9) ya da

işçi (% 12,5) çocuğu olduğu görülmektedir (Bozkurt, 1980: 71). İlginç olan bir nokta, memurların baba mesleklerine göre dağılımı ile kayınbaba mesleklerine göre dağılımının büyük bir benzerlik göstermesidir. Nitekim, devlet memurlarının % 91,4'ünün kayınbabasının memur (% 38,7), çiftçi (% 28,6), esnaf-zanaatkâr (% 15,2) ya da işçi (% 11,6) olduğu görülmektedir (Bozkurt, 1980: 78). Bu nedenledir ki Bozkurt (1980), "eş seçimi(nin), genel çizgileriyle, aynı toplumsal kategoriler içinde, benzer meslek grupları arasında" gerçekleştiğini, diğer bir deyişle, "mesleksel *endogamie* oranının hayli yüksek olduğunu" belirtmektedir (s. 78).

Bozkurt (1980), ayrıca, "devlet hizmetinde görev almanın, sonraki kuşaklarda yukarı doğru devingenliği arttırdığı, ... bu mesleğin sonraki kuşakların yukarı doğru devinimini kolaylaştırdığı, hızlandırdığı" (s. 77) sonucuna varmaktadır. Söz konusu çalışmada böyle bir sonucu haklı çıkaracak bilgi olmadığını belirtmemiz gerekir. Bu sonuca, örneğin 1968 verilerine dayanarak ve memur çocuklarının devingenliğini hesaba katarak varılmış olması olanaklı ise de Bozkurt (1980) bu konuda bir şey söylememektedir.

### 6. Yurtdışına İşçi Göçü ve Toplumsal Devingenlik

Yurtdışına işçi göçünün toplumsal devingenliği artıran önemli bir olgu olduğu ileri sürülmüştür (Aral, 1980: 492). Her şeyden önce, yurtdışına gidiş genel olarak tarımsal uğraşlardan sanayie geçiş biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bu geçiş, çoğu zaman, bağımsız küçük üreticilikten ya da sorumluluk taşımayı, başkaları üzerinde yetkiyi gerektiren yönetici ve yürütücü yanı ağır basan mesleklerden işçiliğe geçiş biçimini almaktadır (Abadan-Unat, 1974: 391). Bu konuda bir diğer gözlem, Yasa (1979: 169)'nın, "dış göçlerle yörelerinden kopanlar(ın), en etkin kişiler" olduğu, dış göçün "Türkiye'deki kırsal kesim ölçülerine göre, yörelerin en üst düzeylerindeki kişileri yerlerinden uzaklaştırdığı", "yurt dışına göçenlerin seçkin kimselerden oluştuğu" yolundaki bulgularıdır. Başka bir anlatımla, burada söz konusu olan, dış göçe katılmamış olsalardı bile devingenlikleri yüksek olacak olan gruplardır. Bu nedenle dış göçün toplumsal devingenlik üzerindeki etkisinin abartılmaması gerektiği kanısındayız. Nitekim, yurda döndükten sonra Bursa, Afyon ya da Kırşehir'de yerleşmiş olan göçmen işçileri konu alan araştırmasında, Gitmez (1980) "yurtdışından dönmüş işçilerin kentlere yönelmelerinde, örneklem yörelerde görülen genel kentleşme eğiliminden pek farklı bir durumun gözlenmediğini (s. 167) belirtmekte, göç sonrasında "hareketin yönü tümüyle kentlere olmadığı gibi, köyler de belli ölçüde çekim merkezi konumuna geçmekteler" (s. 168) demektedir.

Aynı çalışmada işler arasındaki devingenlik konusunda da benzer bir sonuca varılmaktadır: "Genel olarak bakıldığında, yurtdışına gitmeden önceki işlerden önemli ölçüde kayışlar olmakla birlikte, sanayi işçiliği dışında, eski işe dönüş oranının oldukça yüksek olduğu görülmekte... Bu duruma göre, örneklemin hareketlilik oranının pek yüksek olmadığı, iş değiştirme yönünden ancak orta derecede hareketli bir örneklemle karşı karşıya olunduğu görülür" (Gitmez, 1980: 174).

Ancak, yurt dışında çalışmış olmanın göçe katılanların çalıştıkları alanlar açısından olmasa bile işteki statüleri açısından önemli bir devingenlik mekanizması oluşturduğu da görülmektedir. Nitekim, Gitmez (1980)'e göre, "dönüş sonrasında başkasının işlerinde çalışanların sayılarında önemli azalmalara karşılık, kendi bağımsız işlerinde çalışanların sayılarında artışların olduğu sonucuna varılır" (s. 173)[27] Bu açıdan ele alındığında, yurtdışına işçi göçü daha önce sözünü ettiğimiz ve boyutlarını sergilemeye çalıştığımız "mülksüzleşme" ya da "işçileşme" sürecini yavaşlatan bir etkiye sahiptir. Ne var ki, bu "yeniden bağımsız üreticiliğe dönüş" sürecinin boyutları ya da kalıcılığı konusunda yeterli bilgiye sahip bulunmamaktayız.

### 7. Devingenliği Etkileyen öğeler

Bu bölümde, toplumsal devingenlik çalışmalarında 1960'larda yaygın bir biçimde kullanılmaya başlanan *regresyon* yöntemlerinden yararlanan iki çalışmadan söz etmek istiyoruz. Bunlardan birincisi, 1968 gelir dağılımı araştırmasının verilerini kullanan Kasnakoğlu (1975)[28], ikincisi ise 1973 gelir dağılımı araştırmasının verilerinden yararlanan Varlıer (1981)'dir. Her iki araştırmada da kişilerin gelirlerini belirleyen etmenlerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Her iki çalışmada da yalnızca erkekler kapsanmış, Varlıer (1981)'in tümünde, Kasnakoğlu (1975)'nun kimi yerlerinde çiftçiler çalışma dışı tutulmuşlardır. Burada, söz konusu çalışmaların, kişinin eğitimi ve mesleği ile ailesine ilişkin değişkenler ve özellikle babasının eğitimi ve mesleği arasındaki ilişkiler konusundaki bulguları üzerinde durulacaktır.

Kasnakoğlu (1975)'nun *recursive* modelinde kişinin mesleğini[29] babasının mesleği yanında, kişinin eğitim süresi ve meslek seçimi öncesi oturduğu yörenin belirlediği varsayılmaktadır. "Babanın mesleği bireyin beklentilerini ve meslek seçimini etkilediği ve parasal ya da parasal olmayan açılardan kişiye açık olanakları sınırladığı ya da genişlettiği için bir belirleyici olarak alınmıştır" (Kasnakoğlu, 1975: 154). Ayrıca, kulandan modelin yapısı gereği, baba mesleği kişinin eğitimi üzerindeki etkisi nedeniyle kişinin mesleği üzerinde bir de dolaylı etkiye sahiptir. Kasnakoğlu (1975) kişinin mesleği üzerinde baba mesleğinin olumlu ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Örneğin, dolaylı ve dolaysız etkiler birlikte alındığında, babanın meslek endeksindeki 10 puanlık bir artışın kişinin meslek endeksini kentsel yörelerde 2,7, kırsal yörelerde 3,7 puan arttırdığı görülmektedir.[30]

---

27 Yasa (1979: 170-171) da benzer bir sonuca varmaktadır.

28 Kasnakoğlu (1976, 1978 a ve 1978 b) çalışmaları Kasnakoğlu (1975)'na dayanmakta ve bu çalışmanın belli bölümlerini özetlemektedir.

29 Kasnakoğlu (1975) ve Varlıer (1981) meslek değişkeni olarak O. D. Duncan'ın sosyo-ekonomik saygınlık endeksini kullanmaktadırlar. Burada her meslek toplumdaki saygınlığına göre 1 ile 100 arasında değişen bir endeks değeri almaktadır.

30 Kasnakoğlu (1975: 155, 157, Çizelge 4.2 ve 4.4)'ndan hesaplanmıştır.

Kasnakoğlu'nun kullandığı ve daha sağlıklı bir kestirim yöntemine dayanan eşanlı denklemler dizgesi modelinde de benzer sonuçlar elde edilmiştir. Örneğin, diğer değişkenler belirli düzeylerde sabit tutulduğunda, kentsel yörelerde yaşayan ve babası memur olan erkeklerin meslek endeksi, babası şoför olanlarınkinden % 3'ü, babası avukat olanlarınki ise % 45 daha yüksek çıkmaktadır. Bu oranlar kırsal yörelerde sırasıyla % 19,5 ve % 29,5 olmaktadır (Kasnakoğlu, 1975: 177,197, Çizelge 4.13 ve 4.26).

Babanın oğlunun mesleği üzerindeki etkisi bu kadarla kalmamaktadır. Çünkü aynı çalışmada, babanın okur-yazarlığının dolaylı, kişinin son bitirdiği okul kalitesinin de dolaysız biçimde kişinin mesleği etkilediği ortaya çıkmaktadır. Örneğin, babası okur-yazar olanların meslek endeksinin okur-yazar olmayanlara göre % 9 daha yüksek olduğu görülmektedir (Kasnakoğlu, 1975: 178, Çizelge 4.14). Kişinin son bitirdiği okulun kalitesi ile babasının mesleği ve gelir düzeyinin ilişkili olduğu düşünülecek olursa, kişinin mesleğini büyük ölçüde ailesine ilişkin değişkenlerin belirlediği söylenebilir.

1973 gelir dağılımı araştırmasının verilerini kullanan Varlıer (1981) de benzer sonuçlara ulaşmaktadır. Çiftçiler dışındaki erkeklerin gelir farklılıklarını açıklamayı amaçlayan bu çalışmada Kasnakoğlu (1975)'ndan daha ayrıntılı bir *recursive* model kullanılmıştır. Erkeğin ilk işini (mesleğini) açıklamada kişinin eğitimi ile babanın mesleği ve eğitiminin ve işteki statüsünün istatistiksel olarak anlamlı bulunduğunu belirten Varlıer (1981), "erkeklerin ilk işi dikkate alındığında, Türkiye'de kuşaktan kuşağa mirasın aktarıldığını ve eğitimin bu aktarma işlemini daha ileriye götürdüğünü söyleyebiliriz" (s. 267) demektedir.

Kasnakoğlu (1975) ve Varlıer (1981) daha önce değindiğimiz yüksek mesleki kalıtım eğilimini ve düşük düzeyde toplumsal devingenliği sergilemektedirler. Söz konusu çalışmalarda, kişinin içinde bulunduğu toplumsal grup ya da sınıfın, onun toplumsal hiyerarşi içindeki konumunu, devingenliğinin yönünü ve boyutlarını büyük ölçüde belirlediği sonucuna varılmaktadır. Söz konusu etkinin devingenliği azaltacağı açıktır. Bu sonuç, Lipset ve Bendix (1959: 198)'in şu görüşünü destekler niteliktedir: "Mesleksel ve toplumsal statü önemli ölçüde kendi kendini sürdürmektedir. Bunlar kişinin kendi statüsünü değiştirmesini güçleştiren öğelerle ilişkilidirler. Toplumsal yapıdaki konum genel olarak belirli bir gelir düzeyi, eğitim, aile yapısı, vb. ile ilgilidir. Bu öğeler, toplumsal yapıyı ve bu yapı içinde kişinin ailesinin yerini var olduğu biçimiyle koruyacak bir biçimde birbirlerini etkileyerek bir kısır döngünün parçalarını oluştururlar."

Bu bulgular Türkiye'deki gelir dağılımı açısından da büyük önem taşımaktadır. Şimdiye kadar yapılan gelir dağılımı araştırmalarında, genel olarak, diğer ülkelerle karşılaştırıldığında, "eşitlikten en uzak dağılımın Türkiye'de olduğu" sonucuna varılmıştır (DPT, 1976: 31).[31] Kasnakoğlu (1975) ve Varlıer (1981), var olan toplumsal yapıdaki belli mekanizmaların bu eşitsizliği sürdürücü yönde çalıştığını göstermektedir. Örneğin, baba mesleği ve babanın okuryazarlığı, kişinin mesleğini ve göreceği eğitimi etkileyerek, o kişinin gelirini belirleyen

[31] Diğer gelir dağılımı çalışmalarındaki benzer yargılar için *bkz*. Bulutay vd. (1971: 17-19); Boratav (1972: 198).

en önemli etkenleri oluşturmaktadır (Kasnakoğlu, 1975: 206). Bu nedenledir ki Kasnakoğlu (1975) eşitsizliğin geçici bir olgu olarak görülmemesi gerektiğini vurgulamaktadır (s. 212-213).

## 8. Toplumsal Devingenlik ve Eğitim

Kasnakoğlu (1975) ve Varlıer (1981), toplumsal devingenliğin temel aracı, mekanizması olduğu ileri sürülen (Aral, 1980: 493) eğitimin devingenlik süreci içindeki yerine ve rolüne açıklık getirmektedir. Çünkü, bu çalışmalarda eğitimin devingenliğin değil, "kuşaktan kuşağa miras aktarma" sürecinin temel aracı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Azgelişmiş ülkelerde eğitim olanaklarına sahip olma, bu olanaklardan yararlanma açısından toplumsal gruplar arasında önemli farklılıklar olduğu pek çok araştırmacı tarafından gözlenmiştir (Fields, 1980: 258-274). Ayrıca, "eğitim yoluyla devingenlik" görüşünün ABD için bile bir efsaneden öteye geçmediği, geçerliliğinin olmadığı ileri sürülmüştür (Ackerman, vd., 1971: 35). Örneğin, Carnoy (1971)'a göre eğitimin işlevi "gelir ve sınıf farklılıklarının sürdürülmesidir... Okul sistemi, bir kontrol mekanizması olarak, zenginin ve fakirin ekonomik gelişme süreci içinde kendilerine uygun yerlerde tutulmasına yardım etmektedir" (s. 56). Benzer bir biçimde Bowles (1971: 1), ABD'nde okulların eşitliği arttırmak için değil, kapitalistlerin becerili ve disiplinli işgücü gereksinimini karşılamak için ve siyasal çalkantıları önlemeye yönelik bir kontrol mekanizması olarak geliştiğini belirtmektedir. Bowles yalnızca eğitim olanaklarının eşitsiz dağılımı ile ilgilenmekle kalmamakta, eğitim sürecinin içeriğini de inceleyerek, bu süreçteki toplumsal ilişkilerin toplumdaki insanların, özellikle emek süreci içinde girdikleri toplumsal ilişkileri yansıttığını göstermektedir (Bowles, 1971: 14). Perucci (1967) ise okulların, öğrencilere belirli değerlerin aktarıldığı kurumlar olarak nasıl devingenliği engeller biçimde çalıştığını vurgulamaktadır.[32]

Türkiye'ye ilişkin veriler eğitim olanakları açısından toplumsal gruplar arasında önemli farklılıklar olduğunu göstermektedir. Örneğin, 1973 gelir dağılımı araştırmasına göre, babası sanayici, büyük tüccar, yüksek memur ya da serbest meslek sahibi olanların % 17'si yüksek okul mezunu iken, bu oran orta-küçük memur çocuklarında % 12,8'e, esnaf-zanaatkâr çocuklarında % 4,1'e, işçi çocuklarında % 2'ye ve çiftçi çocuklarında % 1'e düşmektedir (Varlıer, 1981: 96, Çizelge 3.11). Kişinin kendi eğitimi ile babasının eğitimi arasında da benzer bir ilişki görülmektedir. Örneğin, babası okuma-yazma bilmeyenlerin ancak % 1,3'ü yüksek okul mezunu iken, babası lise mezunu olanlarda bu oran % 28'e, babası yüksek okul mezunu olanlarda ise % 45,6'ya yükselmektedir (Varlıer, 1981: 92, Çizelge 3.10). Kasnakoğlu (1975) ve Varlıer (198l)'de bu ilişkilerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Her iki çalışmada da kişinin eğitimini belirleyen en önemli öğelerin baba mesleği ve babanın eğitimi (Varlıer bunlara babanın işteki statüsünü de eklemektedir) olduğu sonucuna varılmaktadır. Nitekim Kasnakoğlu, "kişinin eğitimini belirleyen en önemli değişkenin baba eğitimi olduğu ortaya çıkmaktadır" (1978-b: 54) derken, Varlıer sonucu

[32] Konuya ilişkin diğer çalışmalar için bkz. Brown (1977: 208-255); Fields (1980); ÜSYM (1978).

şöyle özetlemektedir: “Bu sonuçlara göre Türkiye’de ailelerinin demografik ve sosyo-ekonomik yapıları, erkeklerin eğitim düzeyini önemli derecede etkilemektedir. Babası eğitimli, meslek endeksinde üst sıralarda yer alan, ya da işveren ... erkekler, diğerlerine göre daha fazla eğitim yapabilmektedir” (s. 265).

Üniversiteye giriş sınavlarını konu alan araştırmalar da yukardaki bulguları desteklemektedir. Bu konuda yapılmış en son çalışmada şu sonuca varılmaktadır: “Çözümlemeler sonucunda ... anne ve baba eğitimleri yüksek, aile geliri ve maddi olanakları iyi olan, ÜSS öncesi eğitim evrelerinde başarılı olmuş ve ÜSS’ye hazırlanmak için kurslara katılmış adayların daha çok başarı kazandıkları saptanmıştır” (ÜSYM, 1978: 82). Kaldı ki, yine aynı araştırmada, “çok genel düzeyde de olsa ... adayın sosyo-ekonomik özelliklerinin, öncelikle onun ÜSS öncesi eğitim evrelerindeki başarısını etkilediği” (s. 82) belirtilmiştir.[33] Ayrıca, aynı konudaki bir diğer araştırmada, sanayici, tüccar ya da serbest meslek sahiplerinin çocuklarının ÜSS öncesi hazırlık kurslarına gitme şansının çiftçi çocuklarının şansının iki katından fazla olduğu görülmektedir (Çavdar vd., 1976: 52-53). Bütün bunlar, üniversiteye girişte başarı açısından öğrencinin ailesine ilişkin değişkenlerin çok önemli olduğunu göstermektedir.[34]

Burada özetlenen bulgular, Carnoy (1971) ve Bowles (1971, 1973)’un eğitim sisteminin toplumsal devingenlikten çok, var olan toplumsal yapının kendini yeniden üretmesinin bir aracı olduğu yolundaki görüşlerini destekler niteliktedir. Ancak, bu konuda daha sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için, eğitim sürecinin farklı evrelerinin ayrıntılı bir biçimde çözümlenmesine ve eğitimin içeriğinin de irdelenmesine gerek vardır. Ayrıca, eğitimi kişilere belirli değerlerin aktarılmasının bir aracı olarak incelemek ve bu sürecin diğer önemli aracı olan aile ile eğitim sistemi arasındaki ilişkileri ortaya koymak gerekmektedir. Ne var ki, bu tür araştırmalar, bulguları ne olursa olsun, Türkiye’de eğitim olanaklarından en çok yararlananların toplumsal devingenlik açısından eğitime en az gerek duyabilecek grup ve kesimler olduğu sonucunu değiştirmeyecektir. Bu durum ise, özellikle gelir dağılımındaki eşitsizliklerin azaltılmasına, giderilmesine yönelik politikalar açısından önemli bir gerçeği ortaya çıkarmaktadır. Kasnakoğlu (1975) kişinin yakın çevresinde okul bulunması ve bitirilen son okulun kalitesinin kişinin geliri üzerindeki olumlu etkilerine değindikten sonra, kamunun kontrol edebileceği bu tür değişkenlerin etkisinin, değiştirilmesi çok daha güç olan, kişinin ailesine ilişkin öğelerin etkisine oranla çok daha zayıf olduğuna dikkati çekmektedir (s. 206). Bu nedenle, gelir eşitsizliğinin, kuşaktan kuşağa aktarılan eşitsizliği yaratıcı ya da sürdürücü öğeleri göz önüne almadan, düşük gelirli kişilerin eğitim düzeylerini yükselterek giderilebileceği görüşünün yanlışlığını vurgulamaktadır (Kasnakoğlu, 1975: 212-213). Varlıer (1981) de, “eğitimde sağlanacak fırsat eşitliğinin gelir eşitsizliklerini ve fakirliği azaltıcı

---

[33] Böyle bir ilişkinin varlığı, bu konudaki araştırmalarda *recursive* model kullanmanın çok daha sağlıklı sonuçlara götüreceğini göstermektedir.

[34] Bu sonuçlar aynı konuda yapılmış diğer araştırmaların bulguları ile aynı doğrultudadır (ÜSYM, 1978: 82).

etkileri çok sınırlı olacaktır" (s. 305) demektedir.[35]

**9. Sonuç**

Türkiye'de toplumsal devingenlik konusunun belirli yanlarının incelendiği bu çalışmanın temel bulguları şöyle sıralanabilir:

(a) Eldeki makro ve mikro veriler Türkiye'de esnekliği az, oldukça kapalı bir toplumsal yapının var olduğunu göstermektedir.

(b) Meslek yapısında görülen değişmeler ülkenin içinde bulunduğu sanayileşme sürecinin sonuçlarını sergilemektedir.

(c) Türkiye'deki kapitalistleşme sürecine koşut olarak hem bir kuşaktan diğerine hem de bir kuşağın yaşamı boyunca oldukça hızlı bir işçileşme, mülksüzleşme sürecinin yaşandığı gözlenmektedir.

(d) Eğitimin toplumsal devingenliği hızlandıran bir mekanizma olmaktan çok var olan toplumsal yapının kendini yeniden üretmesinin bir aracı olduğu görülmektedir.

Bir yanda eldeki verilerin sınırlılığı, öte yanda burada yararlanabildiğimiz kaynakların azlığı, yukarıda başlıcaları sıralanan bulguların büyük bir dikkatle yorumlanmasını ve kullanılmasını gerektirmektedir. Bu konularda daha sağlıklı sonuçlara ulaşmak için, toplumsal devingenlik araştırmasının amaçlarına yönelik bilgi toplanmasına ve konunun çeşitli yanlarına ilişkin ayrıntılı çalışmalara gerek vardır. Eğer bu yazı toplumsal devingenlik konusunda bir tartışmanın başlamasına ve bu konudaki çalışmaların çoğalmasına yol açabilirse amacına ulaşmış olacaktır.

---

[35] Bu sonuçlar Dünya Bankası'nın son yayınlarında ileri sürülen ve fakirliğin ve gelir eşitsizliklerinin ortadan kaldırılması açısından eğitimde fırsat eşitliği sağlanmasına ve eğitim olanaklarının yaygınlaştırılmasına büyük önem veren görüşlere ters düşmektedir (Varlıer, 1981: 304).

## KAYNAKÇA


Abadan Unat, N. (1974): "Turkish External Migration and Social Mobility", *Turkey: Geographic and Social Perspectives* içinde; Ed. P. Benedict, E. Tümertekin ve F. Mansur; Leiden: J. Brill; s. 362-402.

Ackerman, E. vd. (1971): "Income Distribution in the United States", *The Review of Radical Political Economics*, c. 3, n. 3, Summer; s. 20-43.

Aral, S. (1980): "Social Mobility in Turkey", *The Political Economy of Income Distribution in Turkey* içinde; Ed. E. Özbudun ve A. Ulusan; New York: Holmes and Meier Publishers Inc.; s. 481-499.

Boratav, K. (1972): *100 Soruda Gelir Dağılımı*, 2. Baskı; İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Boudon, R. (1973): *Mathematical Structures of Social Mobility*, San Francisco: Jossey Bass Inc. Publishers.

Bowles, S. (1971): "Unequal Education and the Reproduction of the Social Division of Labor", *The Review of Radical Political Economics*, c. 3, n. 4, Fall Winter; s. 1-30.

Bowles, S. (1973): "Understanding Unequal Economic Opportunity", *American Economic Review*, c. 63; s. 346-356; yeniden basım *Wealth, Income and Inequality* içinde, 2. Baskı; Ed. A.B. Atkinson; London: Oxford University Press, 1980; s. 173-185.

Bozkurt, Ö. (1980): *Memurlar: Türkiye'de Kamu Bürokrasisinin Sosyolojik Görünümü*, Ankara: TODAİE Yayını, n. 187.

Brown, H. P. (1977): *The Inequality of Pay*, Oxford: Oxford University Press.

Bulutay, T., Timur, S. ve Ersel, H. (1971): *Türkiye'de Gelir Dağılımı 1968*, Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayını, n. 235.

Carnoy, M. (1971): "Class Analysis and Investment in Human Resources: A Dynamic Model", *The Review of Radical Political Economics*, c. 3, n .4, Fall Winter; s. 56-81.

Çavdar, T., Tünay, D. ve Yurtseven, T. (1976): *Yüksek Öğrenime Başvuran Öğrenciler (1974-1975) (Sosyo Ekonomik Çözümleme)*, Ankara: DPT Yayını, n. 1496.

Devlet Planlama Teşkilâtı (DPT) (1976): *Gelir Dağılımı 1973*, Ankara: DPT Yayını, n. 1495.

Duncan, O. D. (1966): "Methodological Issues in the Analysis of Social Mobility", *Social Structure and Mobility in Economic Development* içinde; Ed. N.J. Smelser ve S.M. Lipset; Chicago: Aidine Publishing Co.; s. 51-97.

Fields, G. S. (1980): "Education and Income Distribution in Developing Countries: A Review of the Literature", *Education and Income* içinde; Ed. T. King; Washington: The World Bank Staff Working Paper, n. 402; s. 231-315.

Gitmez, A. S. (1980): *Göçmen İşçilerin Dönüşü: Yurtdışına İşçi Göçü ve Dönen İşçilerin Yeniden Uyumları*, Araştırma Raporu, Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi.

Kasnakoğlu, Z. (1975): *Distribution in Turkey: A Study on the Determinants of Male*

*Earnings Differentials in 1968*, Yayınlanmamış Doktora Tezi; Madison: University of Wisconsin.

Kasnakoğlu, Z. (1976): "A Study of the Determinants of Male Income Differentials in Turkey for 1968", *Hacettepe Bulletin of Natural Sciences and Engineering*, c. 5, June; s. 90-122.

Kasnakoğlu, Z. (1978-a): "A Simultaneous Model Approach to the Determinants of Male Earnings Differentials in Turkey for 1968", *The Review of Economics and Statistics*, c. 60, May; s. 307-312.

Kasnakoğlu, Z. (1978-b): "Türkiye'de 1968 Gelir Dağılımında Nesillerarası Etkileşim Üzerine", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, n. 19, Bahar; s. 50-59.

Kıray, M. B. (1964): *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Ankara: DPT Yayını.

Lipset, S. M. ve Bendix, R. (1959): *Social Mobility in Industrial Society*, Berkeley: University of California Press.

Lipset, S. M. ve Zetterberg, H. L. (1959): "Social Mobility in Industrial Societies", Lipset ve Bendix (1959) içinde; s. 11-75.

Moore, W. E. (1966): "Changes in Occupational Structures", Smelser ve Lipset (1966) içinde: s. 194-212.

Özbudun, E. (1976): *Social Change and Political Participation in Turkey*, New Jersey: Princeton University Press.

Payaslıoğlu, A. (1961): *Türkiye'de Özel Sanayi Alanındaki Müteşebbisler ve Teşebbüsler*, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, n. 4.

Perucci, R. (1967): "The Structural Context of Mobility", *Modern Sociology, Introductory Readings* içinde, Ed. P. Worsley; Middlesex: Penguin Books Ltd., 1970; s. 211-214.

Rogoff-Ramsoy, N. (1966): Changes in Rates and Forms of Mobility", Smelser ve Lipset (1966) içinde; s. 213-234.

Sjoberg, G. (1968): "Rural-Urban Balance and Models of Economic Development". Smelser ve Lipset (1966) içinde; s. 235-261.

Soral, E. (1974): *Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri*, Ankara: AÎTİA Yayını, n. 72.

Şaylan, G. (1974): *Türkiye'de Kapitalizm Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji*, Ankara: TODAİE Yayını, n. 140.

Thielbar, G. W. ve Friedman, S. D. (Ed.) (1972): *Issues in Social Inequality*, Boston: Little, Brown and Company.

Tüzün, G. (1981): *A Study on Labor Mobility in Three Turkish Cities*, Araştırma Raporu, Ankara: ODTÜ Ekonomi Bölümü.

Üniversitelerarası öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi (ÜSYM) (1978): *1977 Üniversitelerarası Seçme Sınavına Katılan Adayların Sosyal, Ekonomik ve Eğitimsel Nitelikleri Üzerine Bir İnceleme*, Ankara.

Varlıer, O. (1981): *Türkiye'de Kişisel Gelir Dağılımını Belirleyen Etmenler, 1973*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Yasa, İ. (1979): *Yurda Dönen İşçiler ve Toplumsal Değişme*, Ankara: TODAİE Yayını, n. 182.